

ПРОБЛЕМА ДОТРИМАННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ

Розглядається проблема дотримання прав та свобод людини і громадянина в умовах демократичного транзиту. При цьому аналізуються різні моделі демократичного транзиту, розглядається вплив на даний процес політичної культури і політичних традицій. Також розглядається правова специфіка в умовах демократичних перетворень.

Ключові слова: демократія, демократичний транзит, політична система, верховенство права, конституційні права і свободи.

Демократичний транзит можна охарактеризувати як перехід держави як соціально-економічної та політико-юридичної системи від авторитарного режиму правління до демократичного. Звертаючись до аналізу різних політологічних концепцій, можна виокремити декілька моделей демократичного транзиту. Варто відзначити, що в основі побудови цих моделей лежить акцентування різних аспектів процесу демократизації суспільства.

Так, в якості першої спроби створення моделі демократичного транзиту можна вважати динамічну модель Д. Растоу, яка розглядає основні фази переходу до демократії і спрямована на аналіз головних аспектів демократичного транзиту. В якості фундаментальної основи та детермінанти демократичного транзиту в моделі Растоу служить поняття національної єдності. Дана категорія означає те, що більшість громадян потенційної демократії не повинна володіти сумнівами або робити міслені обмовки, щодо факту їх приналежності до політичної спільноти. Саме відсутність цих негативних тенденцій дозволить, за Растоу, уникнути внутрішнього політичного розколу в суспільстві і надати політичним змінам консенсуального характеру. Якщо ж у суспільстві не функціонує ідея національної єдності, то, відповідно, немає єдиної платформи для національної самоідентифікації. Саме з цієї причини багато політичних факторів не зустрінуть однозначну позитивну підтримку в соціумі.

В якості підготовчої фази демократичного транзиту, за Растоу, виступає фаза, характерною рисою якої виступає зовсім не плюралізм, який розглядається в якості властивості "усталеною" демократії, а, навпаки, поляризація політичних інтересів [4, с. 5–7]. Саме в такий період на політичній сцені з'являється нова еліта, яка організовує раніше роз'єднані соціальні групи і спрямовує їх на узгоджені політичні дії. При цьому зміст проблемних соціально-економічних чи політичних питань буде варіюватися залежно від країни.

У другій фазі – фазі прийняття політичних рішень, відбувається укладення пактів, в результаті яких відбувається вироблення та рецепція певних демократичних правил. Можна сказати, що саме в даному періоді формується узаконена політична партійна опозиція. Так, частина політичних лідерів держави приймає усвідомлене рішення визнати політичне

різноманіття в суспільстві й інституціоналізувати для його втілення основоположні демократичні механізми. У зв'язку з тим, що в результаті даної політичної угоди повинні бути чітко визначені її умови та наслідки, досить значну роль тут відіграє вузьке коло політичних лідерів (наприклад, представники владних кіл і лідери політичної опозиції). Також до потенційних учасників даного процесу можна віднести групи, що відкололися від основних протиборчих сторін. Прийняття політично виваженого рішення на даній стадії можна розглядати як акт відкрито вираженого консенсусу.

Кінцева фаза демократичного транзиту, за Раствоу – фаза "звикання". Так як політика складається не тільки з конкурентної боротьби, а й з процесу соціальної адаптації результатів демократичних перетворень, у цій фазі відбувається своєрідне закріплення цінностей демократії, а також політичних процедур та інститутів. Як правило, саме на даній стадії законодавчо закріплюються демократичні нововведення в правовій базі держави (наприклад, визнаються і гарантуються політичні права та свободи особи, плюралізм думок та ідеологій, закріплюється кілька форм власності тощо). Крім того, в цій стадії виробляється практика багатосторонніх обговорень важливих соціально-політичних питань, апробуються та інституціоналізуються різні форми дії опозиції, її взаємодія з силами, що стоять при владі.

Дещо іншу модель, що представляє причини та умови демократичного транзиту, подав у своїх роботах Адам Пшеворський. У динаміці дана модель складається з двох періодів, а саме, з періоду лібералізації та періоду демократизації. Останній період, в свою чергу, поділяється на два етапи – вивільнення з-під авторитарного режиму і конструювання демократичного правління.

Слід зазначити, що Пшеворський виокремлює не тільки позитивні, а й, у певному плані, негативні моменти демократії. Так, він визначає демократію в якості системи впорядкованої неорганізованості або організованої невизначеності. При авторитаризмі або тоталітарному ладі соціально-політична картина та пов'язані з нею соціальні очікування мають закінчену схему. Масам певною мірою зрозуміло хто здійснює владу та що очікувати від даного режиму. А в умовах невизначеності потрібен якийсь час для соціальної адаптації в нових політичних реаліях. "Демократія – це система вирішення протиріч, в якій результати залежать від того, що роблять сторони, але жодна сила не контролює те, що відбувається. Результати розв'язання певного протиріччя невідомі жодній з політичних сил, які борються, бо наслідки їх дій залежать від дій інших та їх не можна передбачити" [3, с. 30].

Перший період, за Пшеворським – лібералізація, ґрунтується на формуванні в соціумі незалежних від держави громадських рухів. У даному випадку авторитарному режимові загрожує не підрив легітимності його влади, а наявна можливість громадянської контрреґемонії, формування в масовій свідомості поглядів незбіжних з офіційною ідеологією. При цій ситуації наявність колективних альтернатив надає окремій особистості можливість політичного вибору. Саме масові рухи починають диктувати

ритми перетворень, ставлячи істеблїшмент перед вибором: чи застосовувати репресїї, чи вводити до складу виборних органів нових членів від нових політичних рухів, або повністю передавати владу опозиційним рухам.

Проекти лібералїзації, пропоновані політичними силами, що належать до авторитарного істеблїшменту, як правило, передбачають певну контрольовану псевдопрозорість політичного простору. Зазвичай подібні проекти формуються в результаті розбіжностей в авторитарному блоці, що породжуються різного роду сигналами про ймовірну політичну кризу, про масові заворушення, про розростання дисидентського руху. У даній ситуації проекти лібералїзаторов зазвичай спрямовані на зниження соціальної напруженості, вирішення найгостріших політичних протиріч і зміцнення бази існуючого політичного режиму (іноді, за рахунок популістських засобів). Основна мета даних кроків полягає в тому, щоб, не випускаючи з рук політичні важелі правління суспільством, дозволити самостійну організацію громадянського суспільства та залучити нові політичні сили в існуючі авторитарні інститути. Таким чином, процес лібералїзації безпосередньо співвідноситься з тим, наскільки її результативність збігається з зацікавленістю або ціннісною орієнтацією представників правлячої еліти (авторитарного блоку).

Як було сказано вище, за стадією лібералїзації йдуть етапи вивільнення з-під авторитарного режиму і конструювання демократичного правління.

У стадії вивільнення з-під авторитарного режиму важливу роль відіграє співвідношення різних сил на політичній авансені. Так, Філіп К. Шміттер у своїй роботі "Роздуми про громадянське суспільство та консолїдацію демократії" виокремлює такі політичні сили: прихильники твердої лінії; реформатори всередині авторитарного блоку (які можуть як бути лібералїзаторами, так і не бути ними); помірковані; радикали, що знаходяться в опозиції. Прихильники твердої лінії правління, як правило, є представниками репресивних структур авторитарної держави (полїції, силових органів, органів державної безпеки, юридичної бюрократії тощо). Реформатори ж рекрутуються як з політиків, що функціонують у рамках режиму, так і з деяких груп, що не входять безпосередньо в державний апарат (наприклад, керівники місцевих органів, господарські керівники). Помірковані і радикали (як основні представники опозиційних течій) можуть представляти різні політичні інтереси [7, с. 18–19].

Процес вивільнення з-під впливу авторитаризму може відбутися тільки в результаті політичного консенсусу між реформаторами та поміркованими. Однак дана угода може виникнути в декількох випадках. По-перше, якщо реформатори та помірковані досягли консенсусу, щодо політичних інститутів, при якому надані їм повноваження мали б помітний політичний вплив у демократичній системі. Також, якщо реформатори в змозі домогтис згоди на певні політичні дії прихильників твердої лінії або за допомогою будь-яких засобів нейтралїзувати або обмежити їх вплив. Крім того, з'являється шанс на досягнення консенсусу, якщо помірковані здатні контролювати дії радикалів.

Процес вивільнення від авторитарного правління неминує перетікає в етап конструювання демократичного правління. Групи, які фігурують у конфлікті з приводу утворення та функціонування демократичних інститутів, стикаються з цілою низкою проблем. Прикладом подібних конфліктних питань може виступити орієнтація на політичне суперництво або вирішення питань шляхом укладення договорів, внесення змін до існуючої законодавчої бази або прийняття нових законів, розмежування сфер компетенції тощо.

Важливе значення при вирішенні головних питань конструювання демократичного правління має співвідношення політичних сил в період, коли приймається інституційна структура. Тут Пшеворський висуває три можливих сценарії ймовірних подій. Якщо співвідношення політичних сил нерівноважне, то інститути ратифікують це співвідношення. При цьому інститути будуть функціональні, тільки якщо збережуться початкові умови і початкове співвідношення. Крім того, якщо співвідношення сил рівноважне, може відбутися низка непередбачених подій: почнеться громадянська війна чи буде досягнуто домовленості щодо нежиттєздатних інститутів. Однак, якщо співвідношення політичних сил невідомо, інститути сформулюють сильну систему контролю і балансів і збережуться, не дивлячись на перипетії у політичній та соціальній сфері.

Заключна частина процесу демократизації реалізується шляхом переговорів політичних еліт. "Результати демократичних процесів визначаються доданням певних правил, що складають структуру інституту, до загальних наслідків децентралізованих дій ... Сучасне представницьке демократичне суспільство виробляє результати, які є швидше продуктом переговорів лідерів політичних сил, ніж продуктом загального дорадчого процесу" [3, с. 32]. В цілому, аналізуючи конструктивні аспекти моделі Пшеворського, варто відзначити, що вона ґрунтується на виокремленні особливої ролі характеру співвідношення політичних сил, що беруть участь в конфлікті й досягнення ними консенсусу.

Моделі демократичного транзиту Растоу та Пшеворського мають ряд загальних переваг і недоліків. Розглядаючи їх позитивні сторони, хотілося б виокремити, що обидві моделі вказують на можливість недемократичної альтернативи політичних змін, а також розглядають в якості основи демократичних перетворень угоду політичних еліт. Істотним недоліком розглянутих конструкцій є бажання їх авторів "прив'язатися" у процесі розгляду транзитологічних моделей до умов конкретної країни або групи країн. Тобто, сфера застосування даних моделей не є загальною, а обмежується низкою факторів.

Слід зазначити, що в сучасній політичній науці робляться спроби створення синтетичних моделей демократичного транзиту, в яких узагальнюються різні нюанси побудови демократії в різних країнах (наприклад, модель О. Г. Харитонові) [6]. Конструювання синтетичних моделей демократичного транзиту дозволяє виокремити та охарактеризувати основні етапи демократизації, виявити загальну логічну структуру дій при їх реалізації. З іншого боку, жодна модель демократизації не в змозі

врахувати багаточисленні фактори, що виникають при цьому процесі і розглянути всі можливі сценарії ймовірних подій і змін.

При становленні демократичної форми правління істотне значення має процедура розробки та прийняття конституції як вищого закону. Оптимальним варіантом є досягнення консенсусу з основних питань, віднесених до сфери конституційного регулювання. Так, для забезпечення стабільності та легітимності демократичного режиму, має велике значення не тільки форма нових інститутів і структур, але і як пройде період консолідації демократії, адаптації соціуму до нового політичного механізму. На даному етапі виникає проблема трансформації лояльності. Слід враховувати, що процес формування та початку дії соціальних механізмів відбувається не у вакуумі. У суспільстві зберігаються колишні групи інтересів, колишні соціальні та політичні погляди, політична традиція. Можуть спостерігатися прихильність до авторитаризму в масовій свідомості, порівняння функціонування соціальних інститутів при старому, усталеному політичному режимі, й у нових, нестабільних умовах. За цих умов перед демократією постає проблема врахування інтересів в процесі заміни авторитарних структур. Вона фокусується в "дилемі ката" (як вчинити з лідерами авторитарних режимів? Тут доречно згадати долі Муссоліні і Чаушеску) і проблеми обмеження впливу силових структур (наприклад, військових) при новому політичному режимі.

Слід зазначити, що всі умови, що враховуються в моделях демократичного транзиту (перехід від авторитаризму до демократії, зміни в правовій та економічній системі та ін.), створюють відчуття соціальної нестійкості, інституційної незавершеності держави в даній динамічній стадії. Динаміка, постійні зміни у правовому полі можуть послужити причиною прояву правового нігілізму. "Політична демократія тісно пов'язана зі свободою особистості. Демократії можуть зловживати й зловживали індивідуальними правами та свободами людини, а добре відрегульована авторитарна держава може в дуже значній мірі забезпечити своїм громадянам безпеку і порядок. Проте в цілому кореляція між існуванням демократії та існуванням особистої свободи дуже велика" [5, с. 39]. Однак, саме в умовах демократичного транзиту, проблема прав та свобод людини і громадянина стає особливо актуальною.

Виступаючи як вища форма відображення державної волі, закони характеризуються найбільшою юридичною силою стосовно інших правових актів і виступають у якості фундаменту всієї державно-правової системи. Під час проголошення верховенства права в державній системі стверджується також і пріоритет конституційних принципів (як відносно державних органів різних гілок влади, так і щодо конституційних прав і свобод особи) у правовідносинах на всіх рівнях. Крім того, саме за допомогою законів забезпечується механізм реалізації демократичних інститутів і прав особистості, створюється база і оптимізуються процедури їх судового захисту.

Регламентація реалізації прав і свобод особистості, надання їм процедурної форми характеризується двоїстою природою. З одного боку, існує реальна необхідність у подібних діях, так як самі по собі демокра-

тичні форми і процеси (особливо в умовах демократичного транзиту), не забезпечені надійним законодавчим регулюванням, можуть стати джерелом хаотичних процесів, перетворюючи тим самим демократію в охлократію. З іншого боку, надмірна деталізація процедури здійснення громадянських прав і свобод створює умови для бюрократизації і може виступати як фактор, що стримує громадянську ініціативу й, відповідно, негативно впливає на розвиток громадянського суспільства.

Крім регулювання діяльності політичних інститутів, саме закон спрямований на забезпечення і гарантування юридичного статусу особистості. Крім того, з цього критерію виникає самостійний принцип правової держави, що полягає у взаємній відповідальності особистості і суспільства, особистості і держави. Даний принцип не тільки надає індивидууму спектр різноманітних прав, а й встановлює певні регулятивні обмеження. Відображення цих моментів ми можемо зустріти в працях багатьох мислителів. Так, Іммануїл Кант в "Метафізиці моралі" зазначав: "З приватного права у природному стані випливає постулат публічного права: ти повинен при відносинах неминучого існування з усіма іншими людьми перейти у правовий стан, тобто в стан розподіляючої справедливості. Підставу для цього можна аналітично вивести з поняття права в зовнішніх взаєминах у протилежність насильству (violencia)" [2, с. 226].

Взаємну відповідальність держави і особистості можна трактувати як самостійний юридичний принцип. Цей своєрідний спосіб обмеження політичної влади відображає морально-юридичні нюанси у взаєминах між державою, як носієм політичної влади і громадянином (підданим) як учасником її реалізації. Встановлюючи і визнаючи в законодавчій формі певну свободу особистості, сама держава, як суб'єкт права, не повинна бути вільною від правових обмежень у власних рішеннях і діях. Як вказував Фарід Закарія в своїй роботі "Майбутнє свободи: неліберальна демократія в США і за її межами" дотримання прав людини в державі, "досягається не просто викладом списку прав, а створенням системи, за якої уряд не зможе їх порушувати" [1, с. 168]. За допомогою закону держава повинна брати на себе певні зобов'язання з метою забезпечення рівності та справедливості у відносинах з громадянами, громадськими організаціями або іншими державами. Вирішення подібних завдань характеризується наявністю декількох рівнів і регулюється цілим спектром правових актів (від міжнародних договорів до внутрішнього законодавства). Слід звернути увагу на той факт, що законодавчі норми, що закріплюють основи правового статусу людини і громадянина, співвідносяться з нормами багатьох державно-правових інститутів і галузей права і цей зв'язок є обопільним.

При визначенні правового статусу особистості має значення не тільки закріплений за індивидуумом фактичний обсяг прав і свобод, а й аспекти, що зачіпають їх реалізацію та використання. Виходячи з тих аспектів, визначаються механізми державного забезпечення рівності прав і свобод людини і громадянина, діяльність держави щодо їх дотримання та охорони, визначаються межі у реалізації прав і свобод, і коли допускається їх обмеження, і коли функціонують юридичні механізми захисту

прав і свобод людини і громадянина. Саме принципи правового становища особистості визначають основні риси статусу всіх членів суспільства, поширюючись на всі без винятку права і обов'язки незалежно від того, якою галуззю права вони зафіксовані. Конституційне закріплення отримали основні принципи правового статусу особистості, взаємопов'язані з фундаментальними аспектами концепції прав людини. Варто зосередитися на розгляді цих принципів більш докладно.

В якості фундаментального принципу, що регулює правовідносини між державою і особистістю, виступає принцип юридичної рівності. Цей принцип характеризується поєднанням двох аспектів, а саме: рівністю всіх перед законом і судом та рівністю прав і свобод людини і громадянина. Рівність перед законом і судом означає, що закон і його положення у рівній мірі обов'язкові для всіх членів суспільства. Суд, при розгляді конкретної справи і винесенні вердикту, повинен керуватися тільки законом й не брати до уваги не передбачені законом особливості (соціальні, економічні, політичні тощо) особи, яка звертається за судовим захистом або відповідає перед судом за свої дії. Рівність прав та свобод людини і громадянина означає, що цивільні права та свободи визнаються за всіма індивідуумами у рівній мірі і не допускається дискримінація у здійсненні прав з яких-небудь підстав (національних, релігійних, статевих тощо).

Правовий статус особистості базується на презумпції невід'ємності прав та свобод людини і громадянина та неприпустимості їх обмеження. Однак неприпустимість обмеження прав і свобод зовсім не означає абсолютизацію даного принципу. Такі кримінальні покарання як позбавлення волі та конфіскація за своєю суттю є звуженням прав та свобод людини (у першому випадку особистих прав, у другому – економічних), але їх накладення можливо тільки набравшим законної сили вироком суду в строго встановленому процесуальному порядку.

Крім того, в певних соціально-економічних чи політичних ситуаціях може виникнути реальна необхідність тимчасового обмеження прав та свобод. Однак, законодавство (включаючи конституційний рівень) обумовлює межі, порядок і причини подібних обмежень.

Розглядаючи співвідношення прав людини і прав громадянина необхідно відзначити їх певну нееквівалентність. Права людини в своїй основі виникають з доктрини природного права, а права громадянина базуються на позитивному праві, хоча і ті й інші характеризуються невід'ємністю. Крім того, права людини є вихідною, базовою категорією. Права ж громадянина включають в себе ті права, які закріплюються за особою в силу її спеціального юридичного зв'язку з державою (громадянство чи підданство). Права громадянина, як правило, знаходять закріплення в тексті конституції або, в окремих випадках, в спеціальних юридичних документах. Наприклад, у Великобританії, в якості подібних документів виступають "Більш про права" та "Хабас корпус акт", що встановлюють правове становище осіб та гарантії його забезпечення. Таким чином, громадянин (або підданий) тієї чи іншої держави володіє комплексними правами, які відносяться як до загальних прав людини, так і до

прав, позитивно закріплених державою. Саме за допомогою закону й оптимального законодавчого регулювання забезпечується статус особистості, при якому людина вже не виступає в ролі підлеглого при всебічному державному апараті, а є особистістю, що володіє соціально значущими якостями і реальними юридичними гарантіями своїх прав і свобод. Саме від цих аспектів залежить активна і зацікавлена діяльність людини, завдяки якій формуються тенденції громадянської ініціативи і, відповідно, повноцінного демократичного громадянського суспільства.

1. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за её пределами / Ф. Закария [Пер. с англ. ; под ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Ладомир, 2004. – 383. с. 2. Кант И. Метафизика нравов / И. Кант // Сочинения в 6-ти томах. Т. 4. Ч. 2. [Сост. и пер. с нем. В. Ф. Асмус и др.]. – М. : Мысль, 1965. – С. 107–438. 3. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский [Пер. с англ. Бажанова В. А]. – М. : "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2006. – 320 с. 4. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. Растоу // Полис. – 1996. – №5. – С. 5 – 15. 5. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон [Перевод с английского Л. Ю. Пантшой]. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368. с. 6. Харитонов О. Г. Генезис демократии. Попытка реконструкции логики транзитологических моделей / О. Г. Харитонов // Полис. – 1996. – №5. – С. 70–79. 7. Шмиттер Ф. К. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. К. Шмиттер // Полис. – 1996. – №5. – С. 16–27.

Надійшла до редколегії 17.02.14

И. А. Каневский

ПРОБЛЕМА СОБЛЮДЕНИЯ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА В УСЛОВИЯХ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ТРАНЗИТА

Рассматривается проблема соблюдения прав и свобод человека и гражданина в условиях демократического транзита. При этом анализируются различные модели демократического транзита, рассматривается влияние на данный процесс политической культуры и политических традиций. Также рассматривается правовая специфика в условиях демократических преобразований.

Ключевые слова: демократия, демократический транзит, политическая система, верховенство права, конституционные права и свободы.

I. Kanevsky

HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS COMPLIANCE IN A DEMOCRATIC TRANSIT

The problem of the rights and freedoms of man and citizen in a democratic transit is reviewed by author of the article. Different models of democratic transit and their influence on the process of political culture and political traditions are analyzed. The legal specifics in terms of democratic reforms is also considered.

Keywords: democracy, democratic transit, the political system, rule of law, constitutional rights and freedoms.